

Tomislav Ladan
Etymologicon

Etymologicon

Copyright © MASMEDIA d.o.o.

Zagreb, Savska 66/2

www.masmedia.hr

Nakladnik

MASMEDIA

Za nakladnika

Slaven Andrašić

Urednik

Slaven Ravlić

Izvršna urednica

Ksenija Gredelj Vargović

Proizvodnja

Vjeran Andrašić

Dizajn omota

Adverta d.o.o., Andrija Previšić

Računalna priprema teksta

Lovro Kozole

Završna računalna korektura

Vedrana Martinović, Višnja Suknaić, Mirjana Kovačić

Tisak

Grafički zavod Hrvatske

Tomislav Ladan

Etymologicon

MASMEDIA

Zagreb

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica - Zagreb

UDK 811.163.42'373.6

LADAN, Tomislav
Etymologicon / Tomislav Ladan. - Zagreb
: Masmedia, 2006.

ISBN 953-157-488-X

I. Hrvatski jezik -- Etimologija
460601128

Sadržaj

Predgovor Augusta Kovačeca	XIII
Uvodnik	XXIII
Život i životinje	1
Život	1
Životinje.....	12
Domaće životinje	17
Ovca.....	17
Koza.....	18
Svinja.....	20
Govedo.....	23
Bik.....	24
Vol.....	25
Krava.....	26
Konj.....	27
Magarac.....	30
Divlje životinje	43
Medvjed.....	43
Vuk.....	47
Lisica.....	53
Jelen.....	58
Srna.....	61
Ris.....	63
Kuna.....	65
Vidra.....	67
Zec.....	69
Jež.....	71
Miš.....	73
Štakor.....	76
Šišmiš.....	79
Inozemne životinje	83
Lav.....	83
Tigar.....	87
Nosorog.....	90

Slon.....	94
Majmun.....	97
Deva	102
Žirafa.....	104
Vodeno-kopneni stvorovi.....	109
Školjkaši.....	109
Vodozemci.....	120
Daždvenjaci i vodenjaci.....	130
Rakovi, rakovice, račiči.....	139
Gmazovi.....	151
Gušter	151
Krokodil.....	157
Kornjača.....	161
Gmaz.....	166
Zmija.....	170
Sljepić.....	177
Guja.....	180
Neobične životinje	187
Kivi.....	187
Kljunaš	188
Koala.....	189
Tapir.....	191
Troprsti ljenivac.....	192
Leming.....	194
Kameleon.....	197
Izumrle životinje	201
Ptice	213
Ptica.....	213
Kokoš.....	216
Guska.....	218
Patka.....	221
Labud	225
Pelikan	229
Slavuj.....	231
Sova.....	236
Orao	241
Vrabac	246

Vrana/Gavran	250
Golub.....	255
Galeb/Albatros.....	260
Lastavica.....	265
Kukavica.....	269
Roda	274
Tetrijev.....	279
Papiga.....	283
Rajčica.....	287
Noj.....	292
Kondor.....	298
Plamenac.....	301
Pingvin.....	304
Kukci.....	311
Pčela.....	323
Mrav.....	330
Leptiri.....	336
Cvrčak.....	340
Skakavac.....	342
Bogomoljka	345
Crna udovica.....	345
Štipavac.....	346
Ribe.....	349
Pastrva.....	358
Šaran.....	359
Som.....	359
Štuka	359
Smuđ.....	360
Grgeč	360
Srdela	360
Lokarda	362
Škrpina	362
Zubatac	363
Morski konjić.....	363
Oslić.....	365
Cipal.....	365
Jegulja.....	365
Moruna.....	367
Murina	368
Morski pas.....	369

Pliskavica.....	373
Tuna.....	375
Bakalar.....	376
Haringa.....	378
Barakuda.....	380
Kit.....	380
Tuljan.....	383
Morž.....	384
Morska medvjedica.....	384
Čovjekovi ljubimci.....	393
Mačka.....	393
Pas.....	408
Biljni svijet.....	429
Flora.....	430
Sjeme.....	443
Korijen.....	452
Žila.....	462
List.....	470
Cvijet.....	480
Stablo.....	497
Plod.....	512
Trava.....	530
Voće.....	544
Jabuka.....	558
Grožđe.....	570
Smokva.....	586
Maslina.....	597
Žito.....	606
Kruh i tjestenina.....	626
Čovjek.....	653
Kostur.....	666
Tijelo.....	674
Glava-lubanja-mozak.....	689
Krv.....	704
Oko.....	714
Lice.....	729
Koža.....	737
Udovi.....	747
Srce.....	762

Duhovni svijet	773
Duša.....	773
Duh.....	783
Um.....	797
Bog.....	807
Đavao.....	821
Raj.....	837
Pakao.....	850
Vrela i pomagala.....	869
Kazalo.....	899

Predgovor

Ova Ladanova knjiga obuhvaća više od šezdeset cjelovitih tekstova koji su povezani istovjetnim pristupom jer se bave time kako se jezičnim sredstvima na leksičkoj razini izražava ono što je čovjeku najbliže, odnosno ono što čovjeka tijekom cijeloga života i svakodnevno okružuje. Takva vrst jezičnih i kulturoloških proučavanja nije osobito česta u hrvatskoj tradiciji (ni kod svih velikih naroda takva vrsta tekstova nije učestala pojava) pa tekstovi što ih Ladan ovdje podastire čitateljstvu imaju značaj (i draž) izrazite novine za hrvatsko nakladništvo. A nije ni čudno što takvih tekstova u hrvatskom jezikoslovlju gotovo da i nije bilo, jer njih ne mogu napisati autori na temelju usputnih pabiraka i površnih znanja o jeziku i o stvarima, nego samo ustrajni i zaneseni istraživači svijeta koji nas okružuje, istinski zaljubljenici u život, i istraživači jezika koji nas svakodnevno oplakuje, postojani proučavatelji izvora ljudskih znanja i čitatelji probranih tekstova iz raznorodnih područja, a ponajprije vjerni čitatelji leksikona, enciklopedija i rječnika različitih jezika. Ladan pripada onim poklonicima znanja koje podjednako zanimaju teorija prostora, Linnéova sistematika, zakoni mehanike, pravni ustroj antičkoga Rima ili pak srednjovjekovne Engleske kao i pitanja njegove “matične” struke, filologije (i književnih tekstova), lingvistike i prevoditeljstva, a ne treba ni spominjati da Ladanov habitus vrhunskoga pisca pri nastanku takva djela ne može biti samo uzgredna njegova sastavnica.

Po sadržajima kojima se bavi, knjiga bi se mogla podijeliti na tri osnovna razdjela (Životinje, Biljke, Čovjek), ali je kako zbog naravi samoga predmeta, tako i zbog nijansi u pristupu i analizi moguće cjelinu djela raščlaniti na ove osnovne sadržajne sastavnice: Životinje: Sisavci (tuzemni i inozemni), Školjkaši, vodozemci, rakovi i gmazovi, Ptice (domaće i inozemne, neobične i izumrle itd.), Kukci, Ribe, te na kraju Čovjekovi ljubimci; Biljke: Dijelovi biljki, njihovi oblici itd., Voće/Voćke i Žito (te Kruh); Čovjek: Čovjekova tjelesna građa i Čovjekov duhovni život. U nešto više od šezdeset poglavlja svaka se tema uvodno obrađuje u svojoj ‘enciklopedijskoj’ (prirodoslovnoj, kulturološkoj, civilizacijskoj) dimenziji, a takva je obradba podloga za tumačenje riječi kojima se određena stvar ili pojava označuje, kao i za tumačenje podrijetla i razvoja riječi. No valja upozoriti da Autorov ‘enciklopedijski’ pristup nikako nije stereotipno biološki (zoologijski, botanički itd.), nego mu neprijeporne biološke činjenice služe ponajprije za svestrano kulturološko (uključujući mitološko, religijsko, folklorno, sociološko itd.)

razmatranje pojedinih stvari i pojava na temelju kojega zatim dolaze raščlambe odgovarajućeg nazivlja. Ni jezični dio raščlambe ne svodi se na evidentiranje naziva i imena, nego su to zapravo studije o tome koji su – u pojedinim jezicima – bili poticaji da se određena pojava imenuje na određeni način, te koji su razlozi tomu da u različitim jezicima (ili u različitim kulturnim zajednicama) za istu stvar imamo imena koja se temelje na različitim predodžbama. Kroz taj višeslojni i vrlo zamršen splet odnosa samo se vrlo rijetki znalci mogu suvereno kretati, a naš je Autor jedan od njih. Poznavanje starih i suvremenih živih jezika, vrsno poznavanje mitologija i kulturne povijesti te raznovrsnih književnih tekstova, enciklopedijska upućenost u različite ‘nefilološke’ (posebice prirodoslovne i tehničke) struke omogućili su Ladanu da iza hladnih objektivnih činjenica otkrije izvanredno zanimljivu povijest i burno odvijanje života.

Ostavljajući ovdje po strani tekst o “Životu” s početka knjige (njega ionako valja prvo pročitati), osvrnut ćemo se ukratko na neke značajke strukture i sadržaja ovoga djela. Počet ćemo od članka prvoga razdjela “Životinje”. Tako bismo barem djelomice ilustrirali Autorove postupke. Prvo se navode definicije naziva za životinju iz nekoliko reprezentativnih leksikografskih djela glavnih europskih jezika i hrvatskoga. Iako se u bitnome sve te definicije slažu, očigledne su razlike u definiciji od rječnika do rječnika i od jezika do jezika, pa Autor anegdotalo o tome kako različiti kulturni narodi pristupaju raspravi o naravi slonova upozorava na to da se osim o tzv. objektivnoj stvarnosti (koja je izvan nas i precizno izmjerljiva) nužno mora voditi računa i o tome kako pojedine skupine ljudi (narodnosne, vjerske, društvene itd.) tu “objektivnu stvarnost” mogu promatrati s različitih gledišta, pa jedne u prvi plan ističu pojedina svojstva neke pojave koja su drugima sporedna. U idućim retcima prikazuje zatim kako razlike (u veličini) među životinjama doživljava prosječan čovjek nestručnjak, a kako tomu pitanju pristupa biologija kao znanost, koja raspolaže mnogobrojnim znanjima i spoznajama koja prosječnomu govorniku nisu dostupna. Prikazuju se i raščlanjuju zatim nazivi za pojam “životinja” najprije u hrvatskom, a potom u glavnim indoeuropskim (posebice europskim) jezicima kako bi se upozorilo na glavne poticaje za ‘davanje imena’ u pojedinim jezicima (te na postupke u imenovanju), a poredbeno-povijesna analiza, opet, pokazuje da se u velikom šarenilu postojećih naziva ipak može nazrijeti ograničen broj denominacijskih postupaka. Naravno da Ladan tijekom izlaganja ne propušta prigodu kako bi upozorio na daleku srodnost između kakve ‘obične’ hrvatske riječi i naoko posve različitoga grčkog, latinskog ili skandinavskoga naziva. U nizu mogućnosti dihotomija u podjeli životinja (velike i male, korisne i štetne, dobre i zle itd.) Pisac se zaustavlja na razlici između domaćih i div-

ljih životinja, a u vezi s domaćim životinjama nalazi prigodu da natukne osnovne civilizacijske i kulturološke podatke o tome kada, gdje i kako su pojedine životinje udomaćene i postale domaće. Slijedi zatim zanimljivo izložena i nestereotipna povijest glavnih domaćih životinja (ovca, koza, svinja, govedo, konj, magarac) te prikaz njihovih naziva (uključujući i kolateralne poput janje, jarac, prase, krmak, vol, bik, krava, pastuh, kobilica itd.) u hrvatskom i glavnim europskim i indoeuropskim jezicima, s posebnim nastojanjem da se istaknu motivacije za stvaranje pojedinih naziva i odgovarajući denominacijski postupci. Iako je već u jezičnom prikazu mjestimice natuknuo nešto o tome, pitanju uloge tih (domaćih) životinja u mitologiji, simbolizmu i folkloru Autor je posvetio poseban prilično opsežan odjeljak u kojem se na jednom mjestu u sintetičkom pregledu izlažu ne samo činjenice iz mitologije, religije i književnosti, nego se navode i bitni podatci o ulozi tih životinja u razvoju ljudske civilizacije. Iako je riječ o složenom uvodnom članku, njegova struktura pokazuje osnovne značajke većine ostalih tekstova o pojedinim vrstama (ili skupinama srodnih vrsta) životinjskoga i biljnoga svijeta.

Poglavlje o tuzemnim životinjama sastoji se od članaka o medvjedu, vuku i lisici, dakle o životinjama koje nastanjuju pučke priče svih europskih (a i izvanoeuropskih) naroda kao i mnogobrojne basne od antike do danas. Članak o svakoj od tih životinja počinje njihovom znanstvenom odredbom čisto biološke naravi, o zemljopisnoj proširenosti i mjesnim vrstama, ali se osim toga, prema relevantnoj literaturi, sintetički navode mnogobrojni zanimljivi podatci u ponašanju tih životinja, o njihovu prirodnom habitusu i "navikama" te osobito o odnosu prema čovjeku i ljudskim zajednicama. Svaka od tih životinja ima karakteristične oblike ponašanja, prema kojima onda ljudi nerijetko stvaraju o njima stereotipne predodžbe. Nakon prirodoslovnih razmatranja slijedi izlaganje i tumačenje naziva za dotičnu životinju najprije u hrvatskom, a zatim u glavnim indoeuropskim jezicima, a pritom se uz kratku funkcionalnu naznaku etimologije posebno nastoji objasniti na temelju kojih je specifičnih značajki određena životinja, u pojedinom jeziku ili skupini jezika, dobila ime. S obzirom na važnost tih životinja u razvoju ljudskih skupina, ne samo u hrvatskom, nego i u drugim jezicima, njihova su imena obilno zastupljena u poslovicama i izrekama različitih naroda te nerijetko i u (strukovnim) nazivljima. Upravo zbog povezanosti s čovjekom tijekom razvoja ljudskoga roda i medvjed, i vuk, i lisica od davnina su zastupljeni u mitologijama i pučkim vjervanijima većine naroda pa se članak o svakoj od tih životinja zaključuje prikazom njihove uloge u svijetu mitologije i folkloru.

Iako danas u svakodnevnom životu običnoga Europljanina 'inozemne' životinje poput lava, tigra, nosoroga i slona nemaju neku osobitu

važnost, kulturološki su one, kako Autor to sugestivno pokazuje, odavna živo prisutne u kulturnom i civilizacijskom obzoru Europljana pa odatle njihova više nego dobra zastupljenost u rječnicima europskih jezika (za tigra doduše posuđenice, za nosoroga pak prijevodni ekvivalenti) kao i, djelomice, u frazeologiji. Upravo na primjeru imena za ove životinje, kojih na europskom tlu u povijesno doba nije bilo kao autohtonih, vidi se kako su različiti dijelovi svijeta od davnina bili kulturno i jezično povezani, bez obzira na to što su se nekoć te veze svodile najčešće na veze među izravnim susjedima.

Metodološki slično Autor postupa, u osnovi, i za druge vrste iako i sama građa određuje težište u izlaganju. Gmazovi, vodozemci, rakovi itd., nestručnjaku su daleko tajanstveniji od sisavaca, a i načela njihova opisa nisu laiku uvijek sama po sebi razumljiva. Ladan je našao pravu mjeru u opisu živih bića nižih razreda: ne ulazeći u pojedinosti koje su zanimljive ponajprije biologima, on istodobno od sustavnih značajki (iz znanstvenih opisa) zadržava i izlaže sve ono što može objasniti temeljnu narav tih bića i oznake što ih ona imaju u jeziku (jezicima). Iako se i u uvodnim dijelovima, koji se temelje na prirodoslovnim kriterijima, obilno služi tumačenjem i znanstvenih i pučkih naziva sa stajališta tvorbe i etimologije, za svaku odgovarajuću vrstu sustavno se proučavaju nazivi u hrvatskom pa zatim nazivi u glavnim indoeuropskim jezicima, kao i frazeologija koja sadrži dotična imena životinja, te mjesto i uloga pojedinih životinja u folkloru, simbolizmu i mitologiji. Dakako, simbolička ili mitološka vrijednost redovito proizlazi iz stvarnih ili pak zamišljenih značajki svake pojedine vrste. Primjerice riječ(i) za zmiju u hrvatskom, kao i njihove izvedenice, imaju osim osnovnih i niz izvedenih (i prenesenih) značenja, a nazivi za zmiju obilno su zastupljeni u hrvatskoj frazeologiji kao i frazeologiji drugih jezika. Zanimljive su i razlike u jezičnim odrazima, i dakako u frazeologiji, između sljepića, guje, ljutice i sl., što djelomice proizlazi i iz razlike u naravi tih bića.

I razdio u kojem se obrađuju pojedine ptice započinje uvodnom raspravom o generičkom nazivu/pojmu 'ptica', s time da se taj naziv prati u hrvatskom jeziku sa semantičkoga i etimološkog gledišta te sa stajališta frazeologije, a objašnjavaju se i odgovarajući nazivi u glavnim indoeuropskim jezicima, da bi se zatim došlo do mjesta što ga ptica zauzima u folkloru, simbolizmu i mitologiji različitih naroda. Slijede potom ornitološko-kulturološko-jezikoslovne rasprave o pticama kao što su kokoš, guska, patka, dakle o pticama za koje postoje i divlje i pitome pasmine, a s obzirom na to da su odavna na različitim stranama svijeta bile za ljude značajne, dobro su zastupljene i u vjerovanjima različitih naroda. One su prepune ornitoloških, kulturoloških i jezikoslovnih podataka, izloženih zanimljivo i duhovito, te o različitim pticama koje žive slobodno u

prirodi. Nakon izlaganja podataka o slavuju sa stajališta zoologije (ornitologije) i prikaza naziva u hrvatskom (s frazeologijom) i u drugim slavenskim jezicima te u glavnim europskim jezicima, slijedi podrobna analiza onoga mjesta što ga je u mitologiji i simboliци antičkih naroda (posebice Grka) te glavnih europskih naroda imao slavuj, s tim da se redovito upućuje i na same tekstove (izvore). Još su bogatiji podatci koji se navode o nazivima za sovu i za orla, posebno pak tumačenja njihova mjesta u pučkim vjеровanjima, mitologiji starih naroda i simbolizmu koji u različitim jezicima nalazi poticaje u izgledu, ponašanju, stvarnoj ili pak pretpostavljenoj naravi dotičnih ptica (općepoznato pučko vjеровanje u zlogukost sovina glasanja, kao i antičko poistovjećivanje sove s mudroču itd.). Ne treba ovdje ni isticati koliko su bogati različitim ornitološkim, kulturološkim i jezikoslovnim podacima razdjeli o lastavici i kukavici, rodi i drugim pticama te o pučkim vjеровanjima u vezi s njima i o njihovu mjestu u mitologiji i simbolizmu različitenih naroda.

Iako su kukci kao red predstavljeni koncizno, pčeli i mravu, zbog njihove društvene organizacije koja umnogome podsjeća na ljudske i može im poslužiti kao uzor, zbog nekih značajki njihova ponašanja, posvećeni su opsežniji tekstovi iz kojih se jasno razabire zašto se u jezicima, i oko riječi pčela i oko riječi mrav, roji tako velik broj frazeoloških izraza i zašto ta bića, biološki nižega reda, imaju toliko značenje i u mitologiji i u simboliци. Slično je i razdio o ribama sažet, ali pomno odabrane vrste za prikaz podjednako su zanimljive i s biološkog, i s kulturološkog, i s jezikoslovnoga gledišta.

Čini mi se posve opravdanim što se Autor odlučio razdio o životinjama završiti dvama opsežnijim i majstorski napisanim tekstovima o dvjema životinjama koje su čovjekovi pratitelji i nerazdruživi suputnici postali već u prapovijesno doba, a danas ih se običava označivati "kućnim ljubimcima" par excellence, bez obzira na to što je u doslovnom smislu riječi taj naziv ("kućni ljubimac") u najvećem broju slučajeva daleko od stvarnoga odnosa kojim su povezani čovjek i te dvije životinje. Kako bi stvorio podlogu za raščlambu nazivlja, Autor najprije pomno određuje psa i mačku unutar porodice sisavaca i reda zvijeri nastojeći, s jedne strane, ukratko izložiti bitne njihove značajke, s druge pak strane, upozoriti na neke činjenice koje osobito laici često i rado previde kada govore o psu i psima, o mački i mačkama. Prikazujući pseće i mačje vrste Autor znatno više insistira na povijesti veze između ljudi i tih dviju vrsta, na povijesti njihova uzgoja i selekcije, nego na strogo prirodoslovnim njihovim značajkama (koje su za ovu vrstu razradbe ipak posve dovoljne) pa tako vrlo logično dolazi do onoga spleta podataka koji je nužan za puno razumijevanje i razvoja naziva za psa i mačku (u hrvatskom i u drugim jezicima), i velikoga bogatstva frazeoloških izra-

za s tim nazivima, kao i za analizu postupaka u davanju imena pojedinim vrstama. Vrlo opsežni dijelovi posvećeni mjestu psa i mačke u pučkoj kulturi, mitologiji i simbolici, kako starih tako i suvremenih naroda svih kontinenata, prvorazredni su i nadahnuto pisani tekstovi kakvi teško mogu poteći iz pera predstavnika bilo koje izdvojene struke (grubo se izražavajući: ne može ih napisati nijedan pedantni 'fahidiot' neke posebne struke, nego samo čovjek enciklopedijske formacije i umjetnik riječi). Upravo svestranost i cjelovitost prikaza, uočavanje bitnoga te duhovite formulacije i zorne ilustracije osnovna su značajka Ladanova načina pisanja, pa će ovi tekstovi biti podjednako zanimljivi i jezikoslovcima, i prirodoslovcima, i povjesničarima kulture, ali podjednako tako svakomu čitatelju koji je željan znanja o svijetu koji ga okružuje.

U razdjelu o biljnom svijetu Autor se odlučio prikazati glavne dijelove i organe (korijen, žila, list, cvijet) biljaka, zatim pojavne likove (stablo, trava) i plod, kako bi zatim odvojeno prikazao samo glavne vrste voćaka/voća (jabuka, grožđe, smokva, maslina), te sintetički, žito i izrađevinu od njega – brašno i kruh – koja je obilježila nastanak civilizacije/uljudbe. Na temelju objektivnih čisto botaničkih značajki tih pojavnosti, koje se izlažu kao podloga, prikazuje se veliko bogatstvo jezičnih izraza (riječi i izreka) kako u hrvatskom, tako i u drugim jezicima, tumači se nastanak i razvoj velikoga broja naziva, a posebna se pozornost posvećuje mjestu i ulozi tih naziva u folkloru, simbolizmu i mitologiji. Raznolikost i inventivnost u frazeologiji izvrsno se ističe u člancima o listu i o plodu, a razdio o plodu završava se opsežno i pertinentnom studijom, posve u duhu najmodernijih istraživanja značenja, o semantičkom polju kojemu je u središtu riječ i pojam plod, a promatra se ponajprije s motrišta kulturne i civilizacijske povijesti. Podrazdio o voćkama/voću uvodi se sintetičkim tekstom o voću sa stajališta prirodoslovnih i tehničkih struka, izlažu se značajke pojedinih vrsta, a zatim se riječ voće sa svojim izvedenicama i frazeološkim izrazima promatra u hrvatskom, pa odgovarajući izrazi u glavnim indoeuropskim jezicima, kako bi se stiglo do kulturnopovijesnih razmatranja o mjestu te riječi/pojma u folkloru, simbolici i mitologiji. Na takve se osnove zatim nastavljaju opširni tekstovi o jabuci, grožđu, smokvi i maslini, moglo bi se reći ključnim označnicama sredozemne i tzv. zapadne civilizacije, o čemu svjedoči i prebogata jezična građa koja se prikazuje i analizira s etimološkog, frazeološkog i kulturnopovijesnoga stajališta.

Povijest žita i kruha (brašna) sama je po sebi jedna od ključnih niti u razvoju ljudskih zajednica i civilizacija, pa nije čudno što su se ulomci te duge i burne povijesti odrazili u jezicima (pa i u hrvatskom) kako obiljem naziva, tako i prebogatom frazeologijom i mnogostrukom prisutnošću u pučkim kulturama, simbolici i mitologiji mnogih starih i